

JEDNOSTKI WERBALNE I NIEWERBALNE
W TEKŚCIE OBRZĘDOWYM
(NA PRZYKŁADZIE OBRZĘDÓW CYKLU ZIMOWEGO
Z OBSZARU POŁUDNIOWEGO PODLASIA)

Agnieszka Dudek-Szumigaj

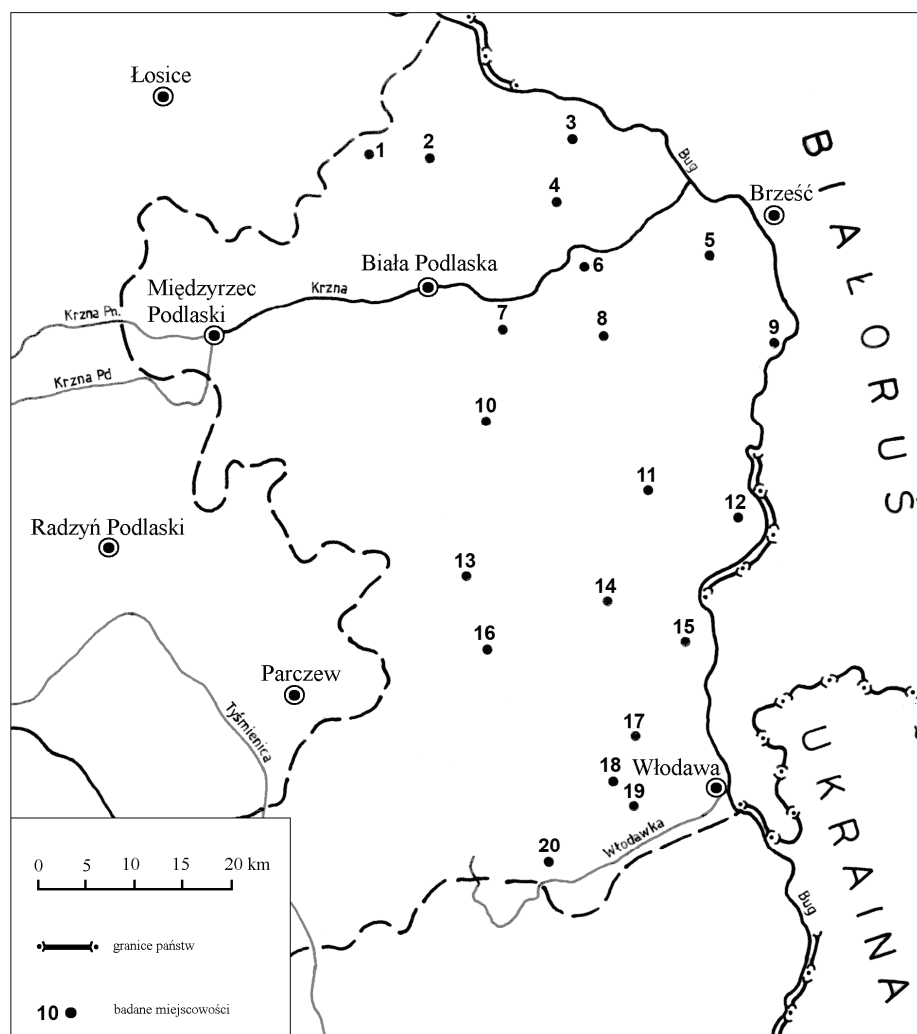
Streszczenie. W artykule dokonano analizy etnolingwistycznej werbalnych i pozawerbalnych jednostek tekstu obrzędowego na przykładzie obrzędów związanych z Bożym Narodzeniem, Nowym Rokiem i Objawieniem Pańskim. Wyróżniono jednostki planu akcyjnego, lokatywnego, temporalnego, personalnego i werbalnego obrzędów. Wskazano na dysproporcję poszczególnych jednostek obrzędów.

Słowa kluczowe: etnolingwistyka, obrzęd, jednostki werbalne i niewerbalne, nominacja obrzędu

Podstawę materiałową artykułu stanowią zapisy własne uzyskane podczas badań terenowych prowadzonych w latach 2001–2005 w dwudziestu miejscowościach południowego Podlasia (zob. mapa). Celem artykułu jest przedstawienie obrzędów dorocznych cyklu zimowego (Boże Narodzenie, Nowy Rok, Trzech Króli) w ujęciu etnolingwistycznym, zgodnie z metodą, której zasady wypracowali przedstawiciele szkoły moskiewskiej (N.I. Tołstoj i jego następcy).

Wedle etnolingwistycznej szkoły moskiewskiej obrzęd ujmowany jest jako tekst wyrażony semiotycznym językiem kultury, czyli ciąg działań, interakcji z przedmiotami mającymi sens symboliczny i związane z tym skutki werbalne. W tekście takim można wyodrębnić następujące formy, kody lub strony: *przedmiotową* (przedmioty, rzeczy), *akcyjną* (działanie, akcja), *lokacyjną* (miejsce), *temporalną* (czas), *personalną* (osoby) *werbalną* (słowa). W obrzędach, rytuałach i niektórych działaniach kulturowych jednostki tych kodów często występują jako synonimy i dlatego wzajemnie wymieniają się, a część z nich może ulec redukcji. Znane są obrzędy, w których brakuje strony werbalnej (np. wprowadza się rytualne milczenie) bądź mają w nich miejsce działania magiczne, składające się prawie wyłącznie z tekstu werbalnego (zaklęcia). Różne bywają też proporcje poszczególnych komponentów w obrzędach, często zależą one od gatunku tekstu obrzędowego. W większości przypadków słowa, przedmioty, czynności mogą być i są nieobrzędowe. Rytualności czy sakralności nadaje się im poprzez celowość manifestacji słownej, przedmiotowej i akcyjnej, poprzez reglamentację czasu, miejsca i uczestniczących w obrzędzie osób¹.

¹ N.I. Tołstoj, *Język a kultura (niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, „Etnolingwistyka”, 5, Lublin 1992, s. 21–22; Н.И. Толстой, *Из «грамматики» славянских обрядов*, [в:] *Язык и народная*



Ryc. 1. Siatka badanych punktów. Rozwiązanie cyfrowych oznaczeń badanych miejscowości według numerów porządkowych: 1) Nosów, 2) Komarno, 3) Błonie, 4) Lipnica, 5) Kobyłany, 6) Horbów, 7) Ortel Książęcy, 8) Połoski, 9) Kostomłoty, 10) Lubenka, 11) Matiaszówka, 12) Jabłeczna, 13) Horodyszcze, 14) Czeputka, 15) Dołhobrody, 16) Rusiły, 17) Żuków, 18) Wiryki, 19) Suchawa, 20) Stary Brus

Rozpocznę od pozawerbalnych jednostek planu przedmiotowego tekstu obrzędowego (w literaturze etnolingwistycznej określanego także jako plan realemny). Strona przedmiotowa jest w omawianych obrzędach reprezentowana szeroko (np.

potrawy obrzędowe – kutia i kompot z suszonych owoców, ziarna zboża rozsypywane przez dzieci rankiem w Nowy Rok, woda święcona w przeddzień i w dniu Objawienia Pańskiego, kreda). Szerzej omówię jedną z charakterystycznych jednostek planu przedmiotowego, tj. snop żyta. Był on tradycyjnym elementem świątecznego wystroju domu w wieczór wigilijny. Snop ten po zapadnięciu zmroku przynosił do izby gospodarz i stawiał go na pokucie – poczesnym miejscu położonym w przeciwległym w stosunku do pieca punkcie chaty. Zboże stało w izbie do święta Trzech Króli. Po tym okresie ziarno z kłosów należało obmłócić i dodać do ziarna przeznaczonego na wiosenny siew; praktyka ta miała zapewnić obfite plony.

Kolejną grupę pozawerbalnych jednostek tekstu obrzędowego stanowią jednostki planu akcyjnego. W odniesieniu do obrzędów cyklu zimowego do najważniejszych należą: przynoszenie i ustawianie snopa zboża, wyciąganie spod obrusa źdźbeł siana (wróżba bądź na temat długości życia, bądź urodzaju lnu), rzucanie kutią o powałę, tzw. posiewanie, czyli rozsypywanie zboża w Nowy Rok, święcenie wody w cerkwi przez wiernych Kościoła wschodniego w czasie święta Epifanii, skrapianie poświęconą wodą domu i obejścia, pisanie krzyżyków kredą i in. Istotną rolę wśród jednostek akcyjnych odgrywa kolędowanie, czyli odwiedzanie domów z życzeniami i pieśniami przez grupy kolędnicze w zamian za wynagrodzenie. W czasie kolędowania bożonarodzeniowego wykonywano głównie pieśni o tematyce związanej z narodzinami Chrystusa, w przypadku zaś kolędowania noworocznego pieśni o charakterze życzącym. Kolędnicy przed rozpoczęciem występu pytali gospodarzy o zgodę na występ. Po uzyskaniu zgody wykonywali pieśni, za co otrzymywali od gospodarzy wynagrodzenie w różnej postaci.

Stosunkowo niewiele w porównaniu z innymi jednostkami pozawerbalnymi można wyróżnić jednostek planu lokatywnego, czyli przestrzennego. Wyróżnić tu można okno oraz drzwi, nad którymi wyznawcy prawosławia zaznaczali krzyżyki w wigilię święta Epifanii. Zarówno okno, jak i drzwi symbolizują granicę między światem, z którego do izby mogą przeniknąć zarówno dobre, jak i złe siły². Do pozawerbalnych jednostek lokatywnych tekstu obrzędowego zaliczyć można także pokucie – miejsce, gdzie ustawiano w wieczór wigilijny snop żyta. Pokucie to część izby znajdująca się w przeciwległym wobec pieca kącie. Tutaj zwykle wisiały ikony i stały świece. Pod względem rytualnym jest to najważniejsza część chaty: jego jeden koniec skierowany był na wschód, czyli w stronę Boga³.

Kolejna grupa pozawerbalnych jednostek tekstu obrzędowego to jednostki temporalne. Wyróżnić tu można wieczór jako porę doby, kiedy odbywała się większość praktyk rytualnych (przy czym – biorąc pod uwagę porę roku – wieczór mógł trwać wiele godzin). Dopiero po zapadnięciu zmroku gospodarz przynosił do domu snop żyta. Wieczór to też czas spożywania rytualnych posiłków,

² В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ 2006, с. 94, 169.

³ Тамże, с. 463–464.

w wigilię Bożego Narodzenia symbolizuje go pojawienie się pierwszej gwiazdy. Kod temporalny realizuje się też w przypadku tzw. świętych wieczorów (*s'vatyji večorly* (3, 4, 6, 7, 16, 17), *s'vatyji večorly* (1, 2, 11, 12), *s'vatli vlečory* (9), *s'vatly večorly* (18), *s'vatyji večorli* (5)). Wieczory te trwały od Bożego Narodzenia do Nowego Roku, kiedy to wszystkie prace w gospodarstwie i w domu można było wykonywać wyłącznie w dzień, praca zaś po zachodzie słońca była zabroniona: *na s'vatly večorly koładly spyv'ali pšev'azhne / nyč'oho ne roblyli // xto šče v deň tam de ščoś / a večorly to bułi s'vatly //* (18). Wieczór to czas odwiedzin domów przez grupy kolędnicze. Jako jednostkę temporalną wyróżnić można także ranek – to rano dzieci odwiedzały domy w Nowy Rok i posiewały zboże.

Wśród jednostek kodu personalnego wymienić należy kolędników jako wykonawców samego obrzędu kolędowania. W przypadku obrzędowości cyklu zimowego jako jednostka planu agentywnego wyróżnia się gospodarz: to on przynosi do izby snop żyta, on rozpoczyna modlitwę wigilijną, jako pierwszy rzuca kutią o powałę. Za jednostkę sfery akcjonalnej uznać można także dzieci posiewające zboże w Nowy Rok.

Ostatnią omawianą grupę w strukturze obrzędu stanowią jednostki planu werbalnego, tj. różne pod względem struktury środki nominacji i towarzyszącej jej werbalizacji obrzędu. Są to wyrazy, połączenia wyrazowe, formuły słowne, mikroteksty oraz należące do różnych gatunków folklorystycznych teksty obrzędowe. Jednostki kodu werbalnego określają wymienione wcześniej realia, czynności i ich wykonawców, pojęcia czasowe i przestrzenne. Można więc powiedzieć, że system środków nominacji obrzędu odtwarza strukturę obrzędu złożoną z jednostek pozawerbalnych. Przyjmując taki punkt wyjścia, leksykę i frazeologię składające się na nominację obrzędów można sklasyfikować według następujących grup leksykalno-semantycznych⁴:

1. Nazwy przedmiotów obrzędowych:

– snop żyta określany jest jako *koład'a* (1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 18, 19, 20), *kōład'a* (3, 6, 14, 17), *kuład'a* (9, 12, 15, 17), *koładn'lyk* (4, 6), *koł'atka* (1), *krul* (20); materiały odnoszące się do gwar południowego Podlasia podają również wariant słowotwórczy *koladycia / kuladycia*;

– woda święcona w dniu Epifanii: *jord'ańska vod'a* (1, 9, 12), *krešč'eńskaja vod'a* (5), *s'vač'ona vod'a*: *s'vač'ona vod'a / t'aja ščo na Vod'oxryšče / to m'usyla b'uty v_x'aty //* (12);

– wigilijna potrawa obrzędowa: *kuť'a* (na całym badanym obszarze);

– wigilijny napój obrzędowy: *juška* (4, 10, 13, 15, 17, 18, 19), *k'ompot* (6, 7, 10, 14, 16, 20), *kump'ot* (3, 9, 12, 17), *komp'ot* (2, 5, 8, 11), *grušč'anka* (1);

⁴ В. Конобродська, Поліський поховальний і поминальні обряди, Житомир 2007.

⁵ І. Ігнатюк, Фольклорні записи з Підляшшя, Люблін 1984 za: F. Czyżewski, Uwagi o polsko-ukraińskim pograniczu kulturowym na przykładzie nazwy kolada, [w:] Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim, t. 2, pod red. H. Bednarskiego, F. Czyżewskiego, J. Ślusarskiego, Ryki, 2003, s. 111.

– gwiazda kolędnicza: *gʷlazda* (1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 16, 15, 17, 18), *gʷl̥iezda* (13, 20), *zʷl̥izda* (12), *zʷl̥izdʷa* (5);

– maskara kozy noszona przez kolędników: *kozʷa* (4, 5, 6, 7, 15), *kʷoza* (20), *koʷoʷ* (11, 13).

2. Nazwy czynności obrzędowych: *koʷaduvʷaty* (11, 16, 18, 19, 20), *kʷaduvʷaty* (6, 12, 14), *kuʷaduvʷaty* (9, 15, 17), *koʷadovʷaty* (4, 9), *koʷaduvʷaʷi* (7) ‘kolędować, odwiedzać domy z życzeniami i pieśniami w okresie od Bożego Narodzenia do Trzech Króli’; *xodʷyty z_gʷlazdeju* (15, 18), *xodʷyty z_gʷlazdoju* (8), *xudʷyty z_gʷlazdeju* (15), *xudʷyty zy_zʷl̥izdoju* (12), *xodʷyty z_gʷl̥ezdoju* (13) ‘kolędować z gwiazdą’; *xodʷyty s_kozʷoju* (4), *xodʷyty s_kozʷom* (11, 13) ‘kolędować maskarą w kształcie głowy kozy’; *huhutʷaty* (5, 9, 12) ‘kolędować w wigilię Nowego Roku’.

3. Nazwy pojęć przestrzennych: *pokutʷ*.

4. Nazwy pojęć czasowych: tu poza wymienionymi wcześniej częściami doby należą same chrononimy związane z obrzędowością doroczną (wymieniam tylko trzy najważniejsze dla omawianego cyklu chrononimy): *Koʷadʷa* (1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20), *Kʷadʷa* (3, 6, 12, 17), *Kuʷadʷa* (9, 15, 17) ‘wigilia Bożego Narodzenia’; *Ruzdvʷo* (2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20), *Řizdvʷo* (5), *Rož:estvʷo* (1, 4, 11), *Rožžestvʷo* (7, 19) ‘Boże Narodzenie’; *Novʷyĭ Hod* (4), *Novʷyĭ Řik* (4, 5, 9, 17), *Novʷyĭ R-ik* (11, 12, 15), *Novʷyĭ Řik* (17, 19, 20), *Novʷyĭ Ruk* (6, 8, 14, 16), *Novʷyĭ Ruk* (3, 7), *Novʷyĭ Ruĭyk* (7), *Novʷyĭ Ruĭyk* (18), *Novʷyĭ Ruōk* (1), *Novʷyĭ Rok* (2, 7, 10, 13) ‘pierwszy dzień Nowego Roku’; *Vodʷoxryšće* (5, 9, 11, 12), *Vodʷoxrešće* (1), *Vodʷoxrešćeńje* (5), *Vodʷoxrešći* (7), *Xryšćeńje* (1, 6, 9) *Krešćeńje* (5, 7, 8), *Kryšćeńje* (1, 9) ‘w Kościele wschodnim święto Objawienia Pańskiego’.

4. Nazwy wykonawców i uczestników czynności: *koʷadnykʷi* (1, 2, 4, 5, 8, 10, 11, 19, 20), *kʷadnykʷi* (3, 6, 12, 14), *koʷadnykʷy* (16, 18), *koʷadnikʷi* (7, 13), *kuʷadnykʷi* (9, 17), *kuʷadnykʷy* (15) ‘kolędnicy; dzieci i młodzież odwiedzający domy w okresie od Bożego Narodzenia do Objawienia Pańskiego’; *xerodʷy* (3, 7, 12, 13, 17), *hʷerody* (11, 14), *xerʷody* (2) ‘kolędnicy odwiedzający domy w okresie od Bożego Narodzenia do Trzech Króli, przedstawiający sceny zbrodni króla Heroda’; *koʷarʷy* (4) ‘kolędnicy odwiedzający domy z drewnianą maskarą w kształcie głowy kozy’; *gʷazdarʷy* (4, 13) ‘kolędnicy odwiedzający domy z gwiazdą w czasie świąt Bożego Narodzenia’.

5. Szczególnie rozbudowana w obrzędowości zimowej jest płaszczyzna werbalna odtwarzająca formuły słowne, pieśni i inne teksty kliszowane. Komponent werbalny w mniej lub bardziej rozbudowanej formie towarzyszy wszystkim etapom obrzędu kolędowania. Oto przykłady wstępnych formuł słownych zawierających prośbę o pozwolenie na kolędowanie:

sʷavyty Xrystʷa? (1, 2, 9);

koʷaduvʷaty čy ni? (16, 18, 19);

sʷava Isʷusu/ my przyšʷly do_vʷas s_koʷadʷoju! (1);

čy pozvʷolyte pʷlisenku zapʷity / vaš dom rozveseʷlyty? (17);

Centralny element obrzędu kolędowania stanowi pieśń z intencją wyrażającą życzenia, skierowane do określonego adresata. Oto przykład noworocznych kolęd gospodarskich, które w warstwie treściowej odwołują się do tematyki agrarnej i hodowlanej, a ich intencją jest zapewnienie bogatych plonów i przychówku:

*pr'yśły łudk'ove v_č'ystoje p'ołe /
na_xlib rob'yty / B'oha pros'yty /
d'aże / B'oże / žyto h'oże /
kołos'yte / zernyt'yte /
a s_kołos'očka žyta mir'očka /
a zy_snu'p'očka b'uđe žyta b'očka /
hu-h'u / d'aite toh'o / ščo na_roh'u /
k'iški / kovb'aski / ťožečku k'aški ! // (8).*

Kolejnym etapem kolędowania jest otrzymanie datków i podziękowania. Z tym etapem wiąże się znane na szerokim obszarze pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego wyrażenie wykrzyknikowe *hu-hu*, kończące kolędy noworoczne lub występujące samodzielnie:

*hu-h'u / d'aite toh'o / ščo na_roh'u /
k'iški / kovb'aski / ťožečku k'aški ! // (9).*

Zanotowano też inne warianty formuł słownych wygłaszanych w oczekiwaniu na datki:

*žy ščas'lyvo / buď boh'aty /
i ne šk'odu'j dla nas sp'łaty! (18);
smyk / smyk / vyn'ošte koładnyk /
vyn'ošte kovbas'u / bo x'atu roznes'u!
p'iłno / p'iłno / bo v_n'ohy ž'imno! (7).*

W sytuacji odmowy wynagrodzenia za kolędowanie kolędnicy wygłaszali teksty mające na celu ośmieszenie i wykpienie skąpych gospodarzy:

*a_f_toj xałupc'i vs'i hołodupc'i / soł'omu j'ili / v'itrom bž'ili (7, 9);
a_f_toj xałupcy žyv'uť hołodupcy / s'ino j'idať / soł'omoju bz'z'ať (12);
a_f_tuj xałupcy vs'i hnyłodupcy / pyroh'y peč'uť / nam nyc ne_daj'uť (17).*

Jak pokazała przeprowadzona analiza, poszczególne kody omawianych obrzędów dorocznych tworzą wyrażony semiotycznym językiem kultury tekst. Proporcje poszczególnych komponentów tekstu są zróżnicowane. Niektóre jednostki niewerbalne nie mają generalnie charakteru obrzędowego (np. zboże czy kaszanka), a pewnej rytualności nabywają w określonych sytuacjach, reglamentowanych przez czas i miejsce wykonywania obrzędu. Charakterystyczną cechą tekstu obrzędowego jest asymetria w relacjach między jednostkami niewerbálnymi i werbalnymi, czyli między przebiegiem obrzędu a jego nominacją. Dysproporcja ta przejawia się w tym, że część obiektów rzeczywistości obrzędowej posiada specyficzną nominację obrzędową, natomiast niektóre jednostki niewer-

balne nie posiadają odrębnej nominacji obrzędowej i funkcjonują z nazwą odpowiednika pozaobrzędowego.

PIŚMIENNICTWO

- Czyżewski F., *Uwagi o polsko-ukraińskim pograniczu kulturowym na przykładzie nazwy kolada*, [w:] *Treści i mechanizmy przenikania kultur na pograniczu polsko-ukraińskim*, t. 2, pod red. H. Bednarskiego, F. Czyżewskiego, J. Ślusarskiego, Ryki, 2003, s. 107–130.
- Ігнатюк І., *Фольклорні записи з Підляшшя*, Люблін 1984.
- Конобродська В., *Поліський поховальний і поминальний обряди*, Житомир 2007.
- Толстая С.М., *Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе*, Москва 2008.
- Tolstoj N.I., *Język a kultura (niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, „Etnolingwistyka”, 5, Lublin 1992, s. 15–25.
- Толстой Н.И., *Из «грамматики» славянских обрядов*, [в:] *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, с. 63–77.
- Жайворонек В., *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ 2006.

THE VERBAL AND THE NONVERBAL UNITS OF THE RITUAL TEXT (AS EXEMPLIFIED BY WINTER RITES OF SOUTH PODLASIE)

Summary. The paper attempts to analyze the verbal and nonverbal units of the ritual text on the example of winter rites related to Christmas, New Year and Epiphany. The units of the actional, locative, temporal, personal and verbal level of the rites are discussed. The disproportion between the individual units of the rites is also pointed out.

Key words: ethnolinguistics, rite, verbal and nonverbal units, nomenclature of rites